

- 1994; Таранцов В. П. Политическая культура государственного служащего. — Ростов н/Д, 1996.
13. Бердяев Н. А. Самопознание: (Опыт философской автобиографии). — М., 1991; Бердяев Н. А. Философия свободного духа. — М., 1994; Бжезипский З. Большой провал: Рождество и смерть коммунизма в двадцатом веке. — N.Y., 1989; Петренко В. Ф., Митина О. В. Апатия динамики общественного сознания. — Смоленск, 1997.
14. Арнольд В. И. Теория катастроф. — М., 1990. — С. 48–59.
15. Эшби У. Р. Введение в кибернетику. — М., 1959. — С. 294.

УДК 316.64

*І. Ю. Перекрестова,
аспірантка кафедри соціальних теорій ОНЮА*

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРАВОВИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ

В історії суспільствознавства здавна існувала тенденція пошуку механізмів гармонізації соціальних відносин. Ця тенденція розвивалась переважно в руслі гуманістичних напрямів, які на противагу принципам насильства, непримиренності, ворожнечі та заперечення компромісу пропонували ідею толерантності (від лат. *tolerantis* — терплячий) у стосунках з усіма «іншими», що відрізняються за індивідуальними чи груповими ознаками. Ці ідеї є актуальними і в нинішній ситуації суспільного розвитку, поряд із так званими «глобальними» проблемами. У ХХ ст. людство опинилось на межі виживання. Світову спільноту приголомшили катаклізми нетерпимості, коли здорові ідеї соціального і національного відродження під гаслами побудови справедливого ладу перетворювались на свої антиподи, які штовхали світ до тоталітаризму. Нетолерантність — закономірне і природне породження кризових явищ, соціальної нестабільності, зниження життєвого рівня населення тощо. І хоча нетерпимість неминуче супроводжувала економічні й політичні кризи в будь-якій країні за будь-яких часів, толерантність завжди залишалась універсальною загальнолюдською цінністю й основою для розбудови власне людських контактів на різних рівнях: у взаємовідносинах між окремими особистостями, між різними за організацією соціальними групами, між народами і державами.

На даний час на дисертаційному рівні відсутні роботи, присвячені комплексному дослідженню феномена толерантності в правовій культурі України. І, взагалі, до недавнього часу у вітчизняному суспільствознавстві толерантність фактично не досліджували: давалися ознаки ідеологічні обмеження тих часів, коли суспільствознавство відтворювало догми соціальної непримиренності. Саме тому науковий аналіз цього феномена скрізь призму реалій сьогодення виявляється необхідним і своєчасним.

При здійсненні історіографічного аналізу досліджуваної проблеми, на думку автора, літературу можна класифікувати в декілька груп. До першої слід віднести роботи історико-правового характеру О. В. Швачко [13], Е. П. Прохо-

рова [11], М. В. Шугурова [14], А. Ю. Шадже [12] та О. Н. Даменія [12], в яких аналізується розвиток феномену толерантності протягом багатовікової світової історії, а також його правовий статус. Другу групу становлять наукові роботи О. Кривицької [6; 7; 8], Т. В. Зонової [5], Н. Паніної [10], А. А. Галкіна [2], Ю. А. Красіна [2] та інших авторів з проблем міжетнічної толерантності в політичній та правовій культурі України. Третю групу складають роботи О. В. Швачко [13] та Б. С. Гершунського [3], в яких досліджується феномен толерантності в системі освіти та еліти. До четвертої групи належать роботи В. П. Макаренко [9], Г. К. Ашина [1], А. І. Дмитрієва [4] та інших, що досліджують толерантність в релігії.

Явище толерантності в історичному аспекті можна аналізувати за двома умовними взаємопов'язаними лініями, що ілюструють логіку розвитку диз'юнктивних і кон'юнктивних процесів у соціумі. Наприклад, перші форми усвідомлення нашими пращурами належності себе і партнерів зі спілкування до однієї групи зумовлюють появу терпимості кон'юнктивного типу й у результаті формування певної спільноти «Ми», хоча згідно з законами біологічної еволюції, будь-хто «інший» («не-Я») становить природну конкуренцію в процесі виживання.

У системі етнічних поглядів стародавнього світу принциповим вважалося культивування невибагливості й поміркованості, що знайшло своє обґрунтування і в гномах — проповідях Фалеса й Солона, і в ученні про евтюмію Демокрита, і в поглядах Сократа. Останньому Платон приписує висловлювання про значущість почуттєвої толерантності, ґрунтованої на тому, що краса одного тіла споріднена красі будь-якого іншого і якщо прагнути ідеї прекрасного, то безглуздо думати, нібито краса в усіх тіл не одна й та сама [12].

Апеляція до Бога, орієнтація на перспективу покарання за гріхи, тотожні порушення встановлених норм, — таким є типовий для середньовіччя метод контролю поведінки й одночасно закріплення терпимості в житті суспільства. Великий вплив у царині патристики справив Філон Александрійський, який сформулював традиційний для релігійного світогляду постулат толерантності, пов'язаний з утвердженням своєї рівності людей — рівності перед Богом [4].

Проблема загальної рівності за умови наявності толерантності як форми уніфікації пізніше знайшла відображення в теорії егалітаризму, популярної ще за часів буржуазних революцій; цей принцип розвивається в сучасних концепціях, що намагаються знайти компроміс у розв'язанні питання про рівність можливостей і рівність результатів, проте ясності щодо побудови суспільства на основі ідеалів егалітаризму поки що немає. «Люди нерівні як за своєю фізичною силою, так і за талантами, і все ж таки, — писав Е. Дюркгейм, — ми прагнемо визнавати за ними всіма однаково моральну цінність». І далі: «моральний егалітаризм — це ідеальна межа, яка ніколи не буде досягнута, але ми дедалі більше наближаємося до неї» [3].

Толерантність виявляється пов'язаною з активністю, вчинками. П. Сорокін відзначав, що терпимість звичайно плутають із пасивним утриманням від дії,

хоча толерантність може вимагати надто серйозного внутрішнього зусилля, часто набагато серйознішого, ніж це потрібно для відкритих дій.

Г. Зіммель (мабуть, перший європейський соціолог, котрий звернувся до аналізу конкретних взаємодій між людьми) визначав тактовність як установку толерантності, що полягає в «обмеженні індивідуальних поривань там, де цього вимагають права інших» [12].

Аналізуючи історичні інтерпретації особливостей толерантності на різних рівнях соціальних зв'язків, слід згадати, що закони мікро- і макрокосмосу, системи «людина — світ» осмислювались ще в стародавні часи. Вже у Цицерона, частково під впливом скептицизму, досліджується феномен моральності в конкретних людських взаєминах, гармонійний розвиток яких забезпечує толерантність. За часів Середньовіччя терпіння і терпимість регламентувалися релігійною догмою. Але християнська ідея любові уже в ранніх творах Данте набуває нового, «природного» змісту: через утвердження глибокої пошани не лише до божественного, а й до земного.

Пізніше і Т. Гоббс, і Дж. Локк, і Ж.-Ж. Руссо, намагаючись усунути протистояння суспільства й держави, шукали, зокрема, принципи відновлення специфічної злагоди, подібної до релігійної за Середньовіччя. В ученні Г. Сквороди Біблія є зразком для побудови соціальних відносин. Коло Любові окреслюється у Сквороди ланками від людини до людини через Бога, а проблема знайдення «гармонійної рівноваги» (толерантності) постає як така, що може бути вирішена лише для тих, хто «врагов любя, добро воздая врагам, для других здравия губля, не только добры другам» [2].

Феномен любові — фактичної толерантності як здатності до подолання соціального егоїзму — знайшов відображення у працях філософів-космістів. Егоїзм та альтруїзм — діалектичні антиподи, прояви позиційних крайностей відносин. Толерантність же сприяє знаходженню конструктивного вибору «золотої середини», коли «треба жити не для себе і не для інших, а з усіма і для всіх». «Знати лише себе є зло, — писав Н. Федоров, — знати лише інших є чеснота, яка вказує на існування зла в суспільстві, але не усуває його. Мабуть, найбільш інтегративне уявлення про соціальну специфіку терпимості в ракурсі «космічної» доктрини притаманне В. Соловйову, котрий констатує: «Якщо взаємини індивідів суспільства один щодо одного мають бути братерськими... то їх зв'язок з цілими суспільними сферами — місцевими, національними... має бути ще більш внутрішнім, усебічним і значущим». Специфіку взаємозв'язків людей на мікрорівні соціальної системи, як відомо, докладно досліджували у межах досить впливового в соціології напрямку інтеракціонізму і теорії ролей. На думку Дж. Міда, сталість суспільства цілому, підготовка до співробітництва в рамках організованих груп визначаються наявністю в індивідів здатності до «репетиції в уяві» лінії своєї поведінки стосовно інших людей для добору належної моделі. Г. Блумер писав про ефект інтерпретації, що характеризує процес надання значення вчинкам суб'єктів, які беруть участь у груповій дії. У цьому контексті йдеться, очевидно, саме про конкретні настанови толерантності [5].

У XVII ст. Г. Гроціус і С. Пуфендорф висувають теорію віротерпимості в міжнародному праві: вважалося, що війну належить вести лише з метою захисту від нападів, що належить милувати переможених і дотримуватись укладених угод, не встановлюючи силою контакти між країнами. В той же час Г. Лейбніц у передмові до «Дипломатичного кодексу міжнародного права», торкаючись питання специфіки моральних установок мирного й щасливого співіснування людей, виявляє закономірності зв'язку справедливості, милосердя, прихильності та любові. Очевидно, що до вищезазначених категорій моральності входять й елементи толерантності [5].

У Г. Гегеля можна знайти досить чітку схему діалектичного взаємовпливу «Я» і «не-Я». Згідно з цією схемою, толерантність у термінах людської любові фіксується через «зворотний зв'язок», принципи побудови якого наведені ще в релігійних заповідях. Виявляється, «діючи стосовно іншого справедливо, я тим самим вважаю його тотожним мені» [12].

Співчуття як «першофеномен моралі» посідає належне місце у розробках А. Шопенгауера. Супутні даному явищу передбачливість і милосивість у ставленні до будь-якого «іншого» він розглядає як необхідні умови відвернення збитків і втрат, суперечок і сварок. Принциповою є теза філософа про те, що «ми повинні кожного сприймати й визнавати з притаманною йому індивідуальністю, хоч би якою вона була».

Певний інтерес викликають різні тлумачення специфіки «рушійних сил», мотивації соціальної терпимості та передумов природжених чи набутих гуманістичних прагнень. Б. Спіноза в теоремі № 43 своєї «Етики» формулює своєрідний закон збереження енергії у сфері моральності: «Ненависть збільшується внаслідок обопільної ненависті і, навпаки, може бути знищена в любов». Ж. Лабрюйєр відзначає притаманне людині первинне гуманістичне прагнення, що змушує людей відчувати потребу один в одному і бажати добра ближнім. У пошуках підтримки індивіди вступають у кооперацію, але заплутуються в протиріччях, втрачаючи «золоту середину» при розв'язанні конфліктів [10].

І. Кант визначав чинник, що стримує супротивну злагоді людську природу, як громадянський союз, хоча й розмірковував про відлюдність як дисциплінарне обмеження, взяте на себе добровільно. Саме це сприяє творенню і культурі, і мистецтва, і кращого суспільного строю. Кант доходить висновку про терпимість як «загальний людський обов'язок». Єднання ж народів забезпечує, за тлумаченням Канта, обопільний користолюбний інтерес у торгівлі та сила грошей, що переборюють інстинкти кровожерливості.

У XVIII–XIX ст. особливо популярними були ідеї масонства, хоча цей рух як такий не був однорідним. Три перших ступені посвяти (учень, товариш, майстер) утворювали блакитне масонство, в обрядах і символах якого переважали етичні засади, заклики до християнської любові, рівності перед Богом, смирення і релігійної толерантності.

У XX ст. своєрідне бачення мотивації людської любові було сформульовано в рамках одного з найпопулярніших на Заході напрямів — психоаналізу. Серед його численних прибічників та критиків найцікавішими в нашому кон-

тексті є погляди А. Адлера, котрий вперше застосував до соціології теорію З. Фрейда, та К. Хорні, котра вважає конкуренцію вичерпною формою активності людини, центром невротичних конфліктів, з'ясування змісту яких є головною проблемою соціокультурного аналізу. У Адлера «соціальний інтерес» протистоїть агресії та лібідю (прагненню) і пов'язується з істинною і неминучою компенсацією всіляких вад особистості. Натомість Хорні наполягає на визначенні людських стосунків як суперницьких. Однак «базовому страху» конкуренції протистоїть споконвічне прагнення до безпеки та прихильності з боку інших людей. Такими ж природженими вважали альтруїстичні потреби у добрі та моральності представники гуманістичного напрямку в психології та філософії — Г. Олпорт, А. Маслоу, Ш. Бюлер, зрештою, в рамках вітчизняної традиції суто людські, вищі функції загалом розглядалися як такі, що детерміновані соціумом і свідчать про факт «перетворення засобів соціальної поведінки в засоби індивідуально-психологічної організації» [1].

Підсумовуючи поданий вище короткий огляд інтерпретацій феномена толерантності, слід наголосити сталість теоретичних уявлень про її природу. Для будь-якого періоду розвитку людських спільнот виявлявся закономірним розгляд терпимості як однієї з необхідних умов гармонізації соціальних відносин.

Терпимість залишається моральною «межею» формування досвіду взаємодії та взаємовпливу людей. Данна цінність, як правило, не реалізовується певною мірою в повсякденному спілкуванні, яке встановлює деяку норму терпимості. Неузгодженість між ідеальним, декларованим і реальним, вчинковим у стосунках спричиняє пошук розв'язання суперечності шляхом переосмислення нюансів соціальної поведінки або корекцією методів закріплення норми з використанням соціально-психологічної інтерналізації. Закономірно, що роль терпимості зростає в перехідні періоди розвитку суспільства, коли постає необхідність досягнення суспільної злагоди.

Толерантність означає своєрідну діяльну установку, а не пасивність, навіть на рівні споглядання подій соціальної реальності, адже йдеться лише про різні форми внутрішнього чи зовнішнього зусилля для досягнення злагоди. Мабуть, говорити про толерантність припустимо з урахуванням її вчинкового характеру, що передбачає аналіз заданої ситуації, з'ясування ваги кожної складової в ієрархії вчинкової мотивації, спрямованої на прояв толерантності у взаємодії з «іншими». Досягнення соціальної терпимості вимагає особливої обережності при врахуванні позицій «Я» і «не-Я».

Література

1. Ашип Г. Б. Толерантность и элита // Власть. — 2002. — № 5. — С. 28–30.
2. Галкин А. А., Красин Ю. А. Культура толерантности перед вызовами глобализации // Социс. — 2003. — № 8. — С. 64–71.
3. Гершунский В. С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования // Педагогика. — 2002. — № 7. — С. 3–7.
4. Дмитрієв А. І. Міжнародне право: теорія і практика // Держава і право. — 2001. — Вип. 12. — С. 502–511.
5. Зюнова Т. В. Конфликты или консенсус: дипломатия как средство достижения мира // Общественные науки и современность. — 2003. — № 1. — С. 122–129.

6. Кривицька О. Міжетнічна толерантність. Як скоротити «соціальну відстань» // Віче. — 2002. — № 9. — С. 35–45.
7. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. — 2001. — № 6. — С. 3–22.
8. Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. — 2002. — №1. — С. 17–32.
9. Макаренко В. П. Толерантність в контексте фундаменталізму: аналітичний підхід // Філософія права. — 2001. — № 1. — С. 45–49.
10. Папица Н. О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 21–43.
11. Прохоров Е. П. Толерантность — ценностное и нормативное ядро информационного порядка в демократическом обществе // Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика. — 2003. — № 5. — С. 69–97.
12. Шаджс А. Ю., Дамениа О. Н. Толерантность в ценностной системе трансформирующейся России // Социально-гуманитарные знания. — 2003. — № 5. — С. 228–235.
13. Швачко О. В. Толерантність як психолого-соціальний феномен // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 2. — С. 154–170.
14. Шугуров М. В. «Правдняя» толерантность: постмодернистский сценарий // Общественные науки и современность. — 2003. — № 5. — С. 140–149.

УДК 321.01

*Т. А. Щепанская,
аспирантка кафедры социальных теорий ОНЮА*

СУЩНОСТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Понятие «гражданское общество» является одним из основных в современном обществоведении. В последнее время это понятие получило разнофункциональное толкование. Если раньше им пояснялись преимущественно стабилизационные процессы в западном обществе, то теперь его применяют при объяснении трансформаций в восточных, постсоветских и латиноамериканских странах, где происходит отличное от западных становление новых институтов.

Исторически идея «гражданского общества» происходит из античных времен. В работах Цицерона и Аристотеля мы находим представления о нем, как о совокупности граждан, которые проживают в городе или полисе. Это свидетельствует о тождественности понимания государства и гражданского общества в тот период. Однако уже в XV–XVI вв. в работах Никколо Макиавелли гражданское общество противопоставляется государству, как структуре, которая стремится подчинить себе общество. С этого времени понятие «гражданское общество» отличается крайней неоднозначностью и разнообразием толкований. Как определяет И. И. Кравченко, оно развивается от обозначения им города до понимания его как «управления», «государства», «гражданства», «политики» и т. п. [1]. Например, Джон Локк рассматривал гражданское общество как форму государственности, которая владеет определенным социально-экономическим и духовным содержанием.